

Haškův Dobrý voják Švejk

Hašek za své skandální kariéry redaktora vědeckonaučného časopisu *Svět zvířat* mystifikoval své čtenáře tím, že si vymýšlel nové druhy tvorů. Dokládal jejich existenci fotografiemi (fotomontážemi a kolážemi). Například obrovský angorský králík s polární krajinou v pozadí, údajně objevený Amundsenem, je doložen ilustrací, na níž je lidská postava o něco menší nežli jedno ucho nově objeveného tvora.¹ V pozadí na dokreslení atmosféry stojí stroj, který by mohl být vznášedlem, ale možná je to obyčejná zemědělská mašina na sekání trávy. Neobyčejné uspořádání, změna proporcí, jakož i autorita fotografie sugerují cosi nevídaného a fantastického. Podobným způsobem nevídaný a běžně známý, fantastický a prachobyčejný je i dobrý voják Švejk.

126 Každá odpověď na otázku, kdo je vlastně Švejk, ponechává stranou některý jeho rys. Je-li Švejk jako literární postava rozporuplný a těžko definovatelný, jako lidský subjekt — jednotka vědomí, citu a vůle — jako by neexistoval vůbec, je nejen nepředstavitelný, ale prostě nemožný. To samozřejmě není náhoda, a nelze to považovat ani za stopu autorových improvizací. Je naopak správné považovat ho za svérázný typ románové postavy situovaný ve vývoji románu do okamžiku, kdy je realistický nebo psychologický hrdina překonán a kdy se pozornost soustřeďuje na roztržnění subjektu jako psychologické jednotky a kdy vstupuje do popředí jako nositel nebo prostředník funkcí jazyka.²

Švejk může být definován s odvoláním na velký román Haškova rakouského současníka jako „muž bez vlastností“ nízkého původu. Historicky i topograficky si světy obou spisovatelů odpovídají. Potkáváme-li Švejka na „malé stanici na trati, která vede do Ruska“,³ je to místo, odkud Musil začíná sledovat mladého Törlesse, jenž bude mít v *Muži bez vlastností* své vyvrcholení. Švejk je z rodu anonymních postav hovořících nesrozumitelnou řečí, jež zalidňují nerozlišené šedivé okolí Törlessova prestižního internátu. Jeho řeč je nesrozumitelná dvojnásob: jako jazyk méněcenné menšiny v rakouském impériu a jako

k účelům komunikace nepoužitelný útvar. Protiklad mezi Švejkem a Musilovým Ulrichem není jenom vnější, obě postavy jako by byly komplementární: tam, kde jeden poslušně vykonává rozkazy, druhý přemýšlí a filozofuje; zatímco první je stoprocentně extrovertní, druhý je vyhraněný introvert; vnitřně nemotivovaná přemíra aktivity prvního má svůj protějšek ve vnitřně motivované rezignaci na společenskou činnost druhého. Rozpad říše nazvané Kakánie je úběžným bodem obou aspektů a představuje rozpad řádu, jehož jsme doposud účastníky neznajícími další kapitoly jednání.

Všeobecně přijímané klišé Švejka jako lidového hrdiny, dobráckého, leč přesvědčeného antimilitaristy, který sice žádné oduševnělé cíle nemá, zato jadrností svého přízemního postoje objektivně chod armády, ba i chod války narušuje, je neuspokojivé — a víc než neuspokojivé: nedovoluje spatřit v celém dosahu smysl této postavy a skutečnou velikost Haškova románu. Stačí namátkou vybrat několik příkladů, které toto klišé naprosto vyvracejí: v desáté kapitole prvního dílu například Švejk dobrosrdečně svede své dva vojenské strážce k pití a zanedbání vojenských povinností, aby jim vzápětí místo vděčnosti a solidarity ukázal, že „vojna není žádný med“, udal nadřízenému a pak sám svědomitě a se zbraní v ruce hlídal. Také hojně citovaný případ, kdy se Švejk zastává přihlouplého a vyplašeného pucfleka Kunerta proti zlému poručíkovi Dubovi: stačí citovat o pár řádků dál a vyplyne jasně, že Švejkovy ohledy nejsou ani tak humanistické jako spíš vedené snahou rozčílit Duba; na nešťastného pucfleka pouští vzápětí ještě větší hrůzu nežli předtím důstojník.⁴ Otázka lidskosti v případě Švejka nemá smysl, Švejk se jí vymyká. Stejně tak i názor, že Švejk je cynický, sobecký a destruktivní, je výsledkem dílčí interpretace nebo přesněji polidšřovací optiky, v níž tak postava byla přijata.

Užitečné je zaznamenat i to, že ani jako realistická figura v realistickém románě Švejk neobstojí: na začátku je odvážen na invalidním vozičku k odvodu, zanedlouho deptá své nadřízené přemírou energie a činorodosti. Jeho fyzická schránka se pohybuje mimo fyziologické zákony, nepodmiňuje svého nositele: Švejk si může libovat, když dostane klystýr, může vypít láhev válečného špiritusu na lačný žaludek naráz a ještě s přehledem a „poslušně“ omeldovat svému nadřízenému sběh událostí. Může putovat sněhovou vánicí a vláčet s sebou ožralého vojáka, jenž ho měl hlídat. Může pochodovat, nejíst, nespát a to vše,

aniž byla sebeméně podlomena jeho schopnost za všech okolností mluvit a „poslušně hlásit“.

S psychologickou koherencí postavy je to ještě horší: Švejk například prohlásí před několika kumpány, že z vojny hodlá utéct (i toto místo je hojně citované), ale po každé, když k dezerci příležitost má, se zase vrací. Jednou krouží samoučelně kolem města Putimi, podruhé se na hrázi rybníka převleče do ruské uniformy, ačkoliv fronta, kterou by jako dezertér mohl chtít eventuálně přejít, je daleko, možnost úniku rakouské armádě v podstatě nulová a naopak pravděpodobnost, že v případě dopadení bude na místě zastřelen, téměř stoprocentní. Švejk je prost veškerého pudu sebezáchovy, což je přece nejhlubší instinkt jakékoliv živé jednotky vůbec.

Švejkovo chování není vysvětlitelné žádným druhem inteligence ani jejím nedostatkem. Jeho vědomosti sahají do nejdisparátnějších oblastí, cituje případně svatého Augustina i charakteristiky psích ras. Dovede cílevědomě uplatnit své vědomosti a zkušenosti, třeba když vyhazuje z bytu nepohodlného Katzova věřitele nebo když jako zkušený psycholog poradí Lukášovi, jak se zbavit dotěrné paničky, když dohání k zuřivosti Duba atd., atd. Příkladů inteligence jeho chování by mohlo být stejné množství jako příkladů jeho slabomyslnosti. Ani otázka inteligence nemá vůči Švejkovi smysl.

Jeho minulost, původ, vzdělání, rodina atd. jsou sotva vytušitelné a vzhledem k románu nejsou vůbec pertinentní. Švejk se může chovat jakkoliv, zdá se, že ho nic nepodmiňuje ani geneticky, ani kulturně, ani historicky, ani biologicky. Je racionální i absurdní, loajální i zrádcovský, statečný i zbabělý, nevypočitatelný i naveskrz banální, zvědavý i lhostejný, přátelský i bezohledný atd. Už sám pokus stavět do protikladů tyto vlastnosti by mohl vytvořit obraz příliš přesný a tím i falešný. Švejk nemá vlastní kontury, nemá ani žádné přání, rezignuje na volbu svého chování a na usměrňování svého osudu vůbec. Dokonce i jediný projev nejsilnějšího pudu — pudu pohlavního — je vykonáním rozkazu, dokonce dvojího: rozkazu nadporučíka Lukáše udělat pro dámu „vše, co jí vidí na očích“, a poté rozkazu dotyčné dámy.

Švejk je čirý, průsvitný, nevrhá ani stín, nemá vlastní přání, nekoriguje požadavky, které jsou na něho kladeny, subjektivním zájmem ani kritickým rozumem. Jeho nezachytitelnost je daná stoprocentní svolností velkému osudu i malému šikanování, vlastně také naprostému neroz-

lišování mezi nimi. Dovoluje samozřejmě, aby každý do jeho postavy projektoval vlastní představy: dovolí, aby byl pokládán za blba i za ruského špióna, za provokatéra, simulanta, hrdinného vojáčka chudáčka před tváří staré baronky v nemocnici atd. Nikdy se nehájí před svými nadřízenými a ani jako literární postava před svými vykladači. Stane se ochotně čímkoliv. Nastavuje vlastní hrud' ne jako voják, nýbrž jako bílé plátno, na kterém se může objevit vše, co si jeho protistrana přeje.

Blb je konstantní označení Švejka, *nomen omen*, definice, která ve skutečnosti nedefinuje vůbec nic. Kategorie blbosti je zvláštní, ontologickou kategorií v Haškově románu a Švejk je jejím prorokem. Blbost u Švejka není výrazem žádné ověřitelné, měřitelné a srovnatelné dávky inteligence. A není také něčím, co by Švejka odlišovalo od ostatních postav románu. Spojuje naopak všechny a všechno v jediný amalgamát.

„Císař pán je blbej jako poleno“, podle vyjádření nějakého vojáka. Plukovník Kraus:

Byl tak nehorázně blbý, že se mu důstojníci zdaleka vyhýbali, aby nemuseli od něho slyšet, že chodník rozděluje ulici na jízdní dráhu a že je to vydlážděný pruh kolem průčelí domu . . . Jeho přátelský poměr s velicím generálem a jinými neméně blbými vojenskými hodnostáři vynesl mu různá významání a řády . . .⁵

Hašek adjektivem blbý nešetří: blbá je monarchie, blbá je válka, blbí jsou důstojníci i vojáci, poručík Dub i pucflek Kunert. Blbé jsou vojenské rozkazy a oběžníky, blbé úřední výnosy i řeči kurátů. Blbost je všudypřítomná a naprostá. Nemá protějšek, není ničím korigována, ničím relativizována, nic ji neuvádí do souvislosti s nějakou hypotetickou nebo utopickou ne-blbostí, normalitou či dokonce chytrostí. Vyskytuje se tu zato „blb na kvadrát“ jménem Ibl, vrchní polní kurát, jehož trojhláskové jméno zrcadlově symetrické ke slovu blb působí jako „zaum“ a dotvrzuje, že blbost je pro Haška čímsi univerzálním. Celý román je vlastně epopéjí blbosti.

Kategorie blbosti a potenciál jejího ozvláštňujícího vztahu ke skutečnosti v *Osudech dobrého vojáka Švejka* zůstávají ještě dnes do značné míry nedoceny nebo utajeny. Hašek objevuje, zviditelňuje blbost díky komickému účinku, kterého dosahuje demystifikací hodnot. „Hodno-

ty“ jsou jako ona fotografie sněžného obra ve *Světě zvířat*: najednou se zjistí, že obr je obyčejný angorský králík, což vyvolá buď vztek, nebo smích, podle zaujetí zúčastněných stran. Tak třeba když Švejk radí Balounovi:

Vykašli se na hospodářství a raději padni za císaře pána. Copak tě to na vojně neučili?⁶

reprodukuje pouze věrně morálku válečného konfliktu v hovorové řeči. Neříká nic nového, opakuje klišé, které i čtenář zná. Dokud je toto klišé na svém místě ve slovníku a v kontextu příslušné ideologie, je jeho absurdita i směšnost skryta. Švejk ho zbavuje charismatické nedotknutelnosti případně automaticky vnímané samozřejmosti a přenáší je z prostředí propagandy na místo určení jemu vlastní — mezi vojáky. Do té doby se pohybovalo pod ochranou sémantické slepoty, která v rámci ideologie a přijatých hodnot jeho smysl neviděla.

Na stejném principu jsou vystavěny příklady týkající se jednoho z klíčových témat románu: služby až do roztrhání těla. Toto téma se vyskytuje v mnoha obměnách a absurdních variantách a je jedním z nejlepších dokladů Haškova jednoznačného a jasnozřivého antimilitarismu. Toto je například pitvorná kalendářová karikatura hrdinství, jíž vrchní polní kurát Ibl oblažuje bataliόν odjíždějící na frontu:

S roztráštěnými údy na poli pocítoval zraněný praporečník Hrt, jak na něho hledí maršál Radecký. Hodný zraněný praporečník ještě svíral v tuhnoucí pravici zlatou medaili v křečovitém nadšení. Při pohledu na vznešeného maršálka oživil se ještě jednou tepot jeho srdce a zchromlým tělem pronikl poslední zbytek síly a umírající pokoušel se s nadlidskou námahou plížít se vstříc svému maršálkovi. „Popřej si klidu, můj hodný vojine,“ zvolal k němu maršálek, sestoupil s koně a chtěl mu podati ruku.

„Nejde to, pane maršálku (. . .), mám obě ruce uraženy . . . “⁷

Zničení, rozložení vlastního těla je základní epickou, emotivní a jaksi perverzně transcendentální hodnotou militaristické ideologie. V druhém díle románu je epizoda truhláře, který dostal medaili za ztrátu nohy — a potom byl odsouzen k odnětí medaile a ztrátě nohy, „protože není hoden nosit umělou nohu“ (která je tedy významnější než noha živá). Slavný detektiv Bretschneider, „civilní stráž-

ník“ ve službách rakouské policie, který v první kapitole zatýká Švejka, je pověřen pátrat ve věci Švejkova obchodu se psy. Kupuje od Švejka psy za erární peníze, ale jelikož je jeho pátrání neúspěšné, uzavře se se sedmi psími ohavami

v zadním pokoji, a nedal jim tak dlouho jíst, dokud ho nesežraly. Byl tak čestný, že ušetřil eráru za pohřeb.⁸

Švejk sám ostatně zahajuje svůj vstup do války jako mrzák a díky tomu je nejprve oslavován jako vlastenec. Za všemi těmito situacemi se ozývá slavný parodistický popěvek o kanonýru Jabůrkovi, který:

u kanónu stál a pořád ládo ládo
u kanónu stál a pořád ládoval.
Přiletěla koule prudce
utrhla mu obě ruce
a on pořád stál
a pořád ládoval . . .

131

Ideologie obětovaného života a služby do roztrhání těla se svým zvráceným patosem s první světovou válkou ze světa nezmizela. Avšak jenom naprostá sémantická slepota mohla způsobit, aby právě tato ideologie byla šířena ve spojení s Haškovým jménem a ještě k tomu formou, která dokonale odpovídá duchu jeho humoru:

ne jeden, ale deset životů kdyby měl, že by je s radostí obětoval . . . A já tomu věřím doslova. Poněvadž to již mnohokrát dokázal.

Ten, o němž je tato absurdní řeč, je Jaroslav Hašek. Řeč vede nějaká soudružka Gončarskaja, „vojenská komisařka sibiřská“, která Švejka ještě nemohla znát. Podivuhodné však je, že její slova referuje s naprostou vážností a přesvědčivě Ivan Olbracht, jeden z prvních význačných českých spisovatelů, kteří rozpoznali Haškova génia. Referuje je proto, aby doporučil podivína a výtržníka Haška čtenářům Rudého práva, kteří — v roce 1923 — mají zapotřebí tohoto kádrového dobrozdání. Absurdita té věty přechkala šedesát let incognito a dnes, k stému výročí Haškova narození, byla znovu otištěna jednak v týdeníku *Nové knihy*, jednak v úvodu k novému vydání svazku *Kopa historek ze života Jaroslava Haška*.⁹

Každé tištěné slovo prochází v Československu kontrolou mnoha redaktorů i jiných pracovníků odpovědných za jeho ideologickou čistotu. Nikoho smysl oné věty nepřekvapil, protože je součástí oficiální ideologie, a tedy neviditelný, chráněný sémantickou slepotou. Mezi kanonýrem Jabůrkem a hrdinou sovětské literatury z druhé světové války, „opravdovým člověkem“ Meresjevem, není rozdíl, pokud se na věc díváme mimo ideologie, ze stránky holé lidskosti, případně jejího absurdního popření.

Sémantická slepota je korelátem kategorie blbosti ve Švejkovi. Smích je pak organickou reakcí na šok z prohlédnutí, z poznání.

Švejk je označen za blba a díky tomu uniká vojenskému soudu, trestu za domnělou dezerci a řadě jiných nepříjemností. Protějškem Švejka a všech ostatních „blbů“ v románu je skutečný kretén, mentálně zaostalý obecní pasák Pepek Vyskoč, vystupující v kapitole o budějovické anabázi. Pepek se vyjadřuje kozím mečením, k tomu dělá hop a vyskakuje. I on se ocitá před soudem a:

Žaloba mu dokázala nebezpečné a velezrádné rejdy, pobuřování, urážku Veličenstva a ještě několik zločinů a přečinů.

Soud nerozpozná, že je Pepek kretén, přestože:

Pepek Vyskoč se choval u soudu jako na pastvě nebo mezi sousedy. Na všechny otázky mečel jako koza a po vynesení rozsudku vyrazil ze sebe: „Mé, hop!“ a vyskočil. Byl za to disciplinárně potrestán tvrdým lůžkem o samovazbě a třemi posty.¹⁰

Pepek se chová před soudem adekvátně tomu, že je slabomyslný, neadekvátně tedy vůči soudnímu ceremonálu — na základě toho je odsouzen jako subjekt za své činy odpovědný. Švejk vstupuje před soudní komisi, která má rozhodnout o jeho rozumových schopnostech, se zvoláním: „Ať žije, pánové, císař František Josef I.“ Odehrává se to v městě rakouské monarchie, před komisí rakouských soudních lékařů zaměstnaných rakouskou armádou v době vypuknutí války, v úřední místnosti, pod portrétem císaře Františka Josefa I. V rámci dané reality je navíc jisté, že každý člen této komise musel nesčetněkrát při různých příležitostech tuto větu sám provolat. Což nebrání tomu, aby úřední posudek na Švejka zněl takto:

Níže podepsaní soudní lékaři bazírují na úplné duševní otupělosti a vrozeném kretenismu představeného komisi výše ukázané Josefa Švejka, vyjadřujícího se slovy: „Ať žije císař František Josef I.“, kterýžto výrok úplně stačí, aby osvětlil duševní stav Josefa Švejka jako notorického blba.¹¹

Švejkovo chování je adekvátní oficiálnímu ceremonálu, neodpovídá však očekávání soudní komise, která má posuzovat jeho duševní schopnosti. Uvědomuje si, že má co dělat s blbostí, připisuje ji však Švejkovi, nikoliv ideologii. Nerozezná proto ani, jestli si v následujících hloupých odpovědích Švejk dělá legraci nebo šikovně simuluje. Sémantická slepota spočívá v neschopnosti spatřit za prvé skutečný stav věcí, za druhé sebe sama v rámci tohoto skutečného stavu.

132 | Základní princip Švejkova jednání vůbec spočívá, jak bylo mnohokrát řečeno, v doslovném uplatňování a provádění pokynů, rozkazů, pravidel — tedy v aplikaci klišé chování a jednání. Švejk jedná vždy ve shodě s tím, co daný kontext předpokládá jako správnou reakci: když polní kurát pronáší opilé kázání, rozpláče se, když dostává klystýr, chválí vojenského ošetřovatele za výkon služby a ještě ho nabádá k větší razantnosti; když ho navštíví stará baronka, pomodlí se, když baronka odejde, poruší veškerá nařízení vojenské nemocnice atd. Je motivován kontextem, nikoli vlastní subjektivitou. Proto může být jeho chování tak hbitě proměnlivé — stačí, aby se proměnil kontext. Na první pohled se zdá, že jeho reakce jsou nepředvídatelné, dojem nepředvídatelnosti ale není dán jejich originalitou, nýbrž tím, že daná klišé uplatňuje čistě mechanicky. Neočekávatelnost Švejkových reakcí je dána jejich absolutní předvídatelností na základě kodifikovaných pravidel chování; tato „předvídatelnost“ je v podstatě tautologická, potvrzuje neustále a pouze sebe samu. To je také zdrojem komického účinku.

Švejk je nevyčerpatelnou pokladnicí všeho, co lze shrnout pod termín „doxa“ — mínění. Zdá se, že dobrý voják obsáhl celou sumu tohoto vědění, je schopen odvolat se na svatého Augustina i na vojenský řád, není situace, k níž by neměl přirovnání. Nevynechá žádný detail žádné zprávy, čím objektivně bezvýznamnější je jeho řeč, tím podrobnější. Řetězí k sobě nejrůznorodější motivy spojené mechanicky nějakým společným jmenovatelem, který funguje jako signál k jejich použití. Jedním z nejčastějších

takových signálů je například užitečnost, pragmatismus. Švejk radí bázlivému Balounovi:

Tak jdi tedy napřed. My půjdeme pěkně za tebou, abys nás chránil svým tělem, když seš takovej obr. Až budeš střelenej, tak nám to voznam, abychom mohli včas udělat „nieder“.¹²

Anebo:

To právě má mít každej voják náramně rád, každej voják musí vědět, že čím víckrát po něm nepřítel vystřelí, tím se také nepříteli tenčejí zásoby munice. Každou ranou, kterou dá nepřátelskej voják proti tobě, tím se vouchuzuje jeho bojeschopnost. Von je přitom rád, že může po tobě střílet, poněvadž nemusí se alespoň tahat s patronama a lehčejc se mu běží.¹³

Pragmaticčnost zde překrývá a ruší i rozdělení vojenských táborů. V úvodu románu je pragmaticčnost silnějším kritériem nežli zřetel ke společenské hierarchii. Na zprávu o deseti černých praporech vyvěšených na Konopišti Švejk reaguje výrokem:

Má jich tam být dvanáct. (. . .) Aby to šlo do počtu, do tuctu, to se dá lepší spočítat a na tucty to vždycky vyjde lacinějc.¹⁴

Pragmatismus je jeden z nejsilnějších a nejaktivnějších signálů, poslušnost vůči pravidlům stanoveným kontextem je ale, zdá se, imperativem převyšujícím všechny ostatní. Tak Švejk podepíše doznání zločinů, protože se to od něho žádá. Před vyšetřovatelem:

pánem zločinného typu, který beze všech úvodů se ho zeptal tvrdě a neodvratně: „Přiznáváte se ke všemu?“ Švejk upřel své dobré modré oči na neúprosného člověka a řekl měkce: „Jestli si přejou, vašnosti, abych se přiznal, tak se přiznám, mně to nemůže uškodit. Jestli ale řeknou: „Švejku, nepřiznávejte se k ničemu“, budu se vykrucovat do roztrhání těla.“¹⁵

Mechanické jednání namísto lidského označil za jeden z hlavních zdrojů komického účinku už Bergson.¹⁶ Ve Švejkovi je tento princip rozvinutý tak bohatě právě díky tomu, že Švejk nemá žádnou vlastní lidskou podstatu. Švejkovi chybí jakýkoliv smysluplný pořádací princip, nebere na vědomí hierarchii společenskou ani hodnoto-

vou, historickou ani citovou, neprovádí selekci na základě žádné hierarchie. Jeho jednání může být díky tomu naprosto dvojsmyslné. Švejk jedná, jak si žádá situace, takto se zpovídá polnímu kurátu Katzovi za to, že se při jeho kázání rozbřečel:

Já jsem viděl, že vašemu jednání schází jenom jeden polepšený hříšník, kterýho jste marně hledal ve vašem kázání. Tak jsem vám chtěl vopravdu udělat radost . . .¹⁷

Jestli naopak Švejk chtěl udělat radost svým spoluvězňům v podvlékačkách a ostatním účastníkům opilého kázání, vyjde nastejno: Švejk pláče proto, že kontext si to žádá, účel může být znesvěcující i posvěcující, stejně jako výsledek.

Švejkovi chybí jakýkoliv smysluplný pořadající princip — anebo přinejmenším jakákoliv odpovědnost za něj. Nebere na vědomí hierarchii společenskou ani hodnotovou, historickou ani citovou, neprovádí selekci na základě žádné ideologie. Díky tomu je pochopitelně rozvratným žillem, což neuniklo nikomu. Pozoruhodné teď je, že působí jako porouchaná kalkulačka, schopná pouze lineárně spojovat materiál na základě podobnosti a nezpůsobilá organizovat ho podle nějakého vyššího klíče. Řetězení sémantických jednotek se děje mechanickým hromaděním. Na základě tohoto principu se vlastně celý román rozjíždí. Na oznámení „Tak nám zabili Ferdinanda“, odpovídá Švejk podle principu Ferdinand jako Ferdinand. Pro hostinského Palivce je zase „host jako host“, zatímco pro strážníka Bretschneidera se mušinec na obraze císaře pána rovná jakémukoliv jinému podobnému znečištění. Pro vojenského lékaře jsou všichni stejní simulanti; polní kurát Katz zase na základě mechanické souvislosti Boha a vši skrze slovo hledat vyzývá vojáky při mši:

Pustte se k crucifix do hledání boha a vši si hledejte doma.¹⁸

Švejkova absolutní paměť a nevyčerpatelná řečnost svědčí skutečně o jakémsi druhu mentální poruchy (skoro by se dalo říct „afázie“ s odvoláním na slavný Jakobsonův esej).¹⁹ Omyl je však pokládat to za deformaci vlastní Švejkovi samému: on ji pouze zveličuje a ozřejmuje jako zvětšovací čočka. Podle stejného principu jsou budovány i paradoxy vypravěčovy — například:

smál se i umírající souchotinář simulující tuberkulózu.²⁰

Paradox tu vzniká těsným spojením kodifikovaného (předepsaného) schématu a faktického stavu. Spousta dalších situací v románě je vystavěna stejným způsobem: nastydlý voják opakující si v kasárnách předpisy, jak se mají v pevnostech přijímat členové císařského domu, je stejně nemístně horlivý a nesmyslně poslušný rozkazů jako chování Švejkovo. O kontrast mezi užitím slova a reálnou situací se opírají také Haškovy absurdní sylogismy, na které upozornil M. Jankovič.²¹ Například:

Nosil plnovous jako kníže, takže vypadal jako opice.

Tyto postupy mají jeden společný rys: ruší praktickou funkci jazykového projevu, činí pravidlo, rozkaz či slovo nepoužitelnými. O tom, je-li tato rozkladná jazyková funkce pozitivní nebo negativní, se vedou spory od té doby, kdy Haškův román poprvé vyšel. Dnes je zřejmé, že geniální byl Hašek právě v tom, že dokázal tento rozkladný mechanismus tak konkrétně a jasně znázornit a přitom mu ponechat celou jeho mnohoznačnost. Nejde totiž o to, zda Švejk je génius nebo blb (tím spíš, uvědomíme-li si, že sám není ani tak postavou jako vykonavatelem rozkladné jazykové funkce). Důležité je právě pochopit podstatu tohoto mechanismu a zejména to, že smysl jeho působení záleží na kontextu a na promlouvajícím subjektu. Krajní příklad Švejka-blba v kontextu blbosti je k tomuto účelu opravdu geniálně zvolený.

Na okraj je třeba poznamenat, že princip mechanického hromadění klišé, který je u pramene Haškova humorismu, jako by odporoval tomu, co jako první rozpoznal u Haška Fr. Halas:²² jeho spontánnímu dadaismu. Ve skutečnosti tu ale nejde o rozpor, nýbrž o dvě stránky téhož jevu: mechanické řetězení významů má za výsledek *nonsense*, mechanická motivace působí jako nemotivovanost. A na druhé straně — na straně dadaismu nebo surrealismu — není náhody, za níž by se neskrývala nějaká zasutá nebo nespátřená příčina.

Je-li blbost v *Osudech dobrého vojáka Švejka* všudypřítomná a všeobecná, čím se Švejk liší od ostatních postav? Švejk není výjimečný tím, že je blb, nýbrž tím, že je jediný, kdo to o sobě ví. Plukovníku Krausovi se pro blbost všichni vyhýbají. Dub je tak blbý, že rozčiluje i své nadří-

zené, kadet Biegler je všeobecně uznáván za pitomce atd., atd. Žádný z nich to však o sobě neví, zatímco Švejk bez rozpaků, s úsměvem a ochotně na každý dotaz odpovídá: „Poslušně hlásím, že blb jsem“. Je tedy jediný, kdo není slepý vůči vlastní blbosti, jediný osvícený. Na rozdíl od Sókratova „vím, že nic nevím“ není však Švejkovo sebeuvědomění výsledkem sebepoznání, sebeuvědomění, intuice neznámého či nepoznatelného, není dílem individua: Švejk je blb úředně poznaný, ověřený a potvrzený. Stojí v první větě románu, že:

byl definitivně prohlášen vojenskou komisí za blba . . .

Je tedy sice oproti nevědomým (blbům) osvícený, je však osvícený dílem těchto neosvícených, nevědomých, potažmo blbých. A jimi poháněným taktéž blbým mechanismem. Blbost tu zrcadlí sebe sama; je začátkem, koncem i svorníkem vesmíru, v němž se reflektuje donekonečna, avšak mechanicky, poněvadž nemá vlastního stvořitele. Je neosobní nebo spíš nadosobní, ten, kdo má v jejím rámci moc, se v ní nepoznává, ten, kdo se v ní poznává, nemá žádnou moc. Mechanismus bují sebereprodukcí. Jediným okénkem do tohoto vesmíru je blb vědoucí, že je blb, což je příklad zvráceného nekonečna podobný příkladu lháře, který říká, že lže.

Architektura zrcadel, v nichž blbost reflektuje sama sebe, aniž se kdy spatřila, je v Haškově románě naprosto precizní a dokonalá. Na otázku vrchního štábního lékaře z vojenské komise:

To bych rád věděl, vy mořské prase, co si teď asi myslíte, odpovídá Švejk s božským klidem nevinného dítěte: Poslušně hlásím, že já vůbec nemyslím.

Himldonrvetr, hulákal jeden z členů komise, břinkaje šavlí, tak von vůbec nemyslí. Pročpak, vy jeden siamskej slone, nemyslíte?

Poslušně hlásím, že já proto nemyslím, poněvadž je to na vojně vojákům zakázáno.²³

Švejk dokládá toto oznámení podrobným líčením hejtmana, který takto poučil před lety vojáky 91. regimentu. Neří tu stopy po jakémkoli osobním rozhodnutí, zaujetí nebo aspoň mínění. Švejkova kulatá tvář je prostě zrcadlo, v němž se zračí systém i jeho jednotlivé složky. Kouzelné

zrcadlo, neboť je v něm vidět blbost, ne však jejího nositele. Člen citované lékařské komise podává důkaz toho, jak sám nemyslí a chová se, metaforicky řečeno, jako mořské prase: a přesně to vidí ve Švejkovi. Stejný úkaz vidíme třeba v případě obršta, který klade Švejkovi otázku — otázku, která vlastně už sama o sobě svědčí o omezenosti tázajícího se:

Jsi blbec, nebo nejsi blbec?

— Poslušně hlásím, pane obršt, že jsem blbec.

— 21 dní tuhého vězení pro blbost, dva pusty týdně, kasárnička, 48 hodin špangle, hned zavřít, nedat mu žrát, svázat ho, ukázat mu, že erár blbce nepotřebuje.²⁴

Švejk je zrcadlo a jediná v úvahu přicházející odpovědnost patří zrcadlu. Švejk, který blbost zrcadlí a možná i vidí, nevidí nikdy blbost vlastní, není v tomto ohledu výjimkou. Nadporučík Lukáš se pokouší přinutit Švejka, aby spatřil vlastní tvář:

Podívejte se na sebe do zrcadla. Není vám špatně nad vaším blbým výrazem? Vy jste nejpitomější hříčka přírody, kterou jsem kdy viděl. Nu řekněte Švejku, líbíte se sám sobě?

Poslušně hlásím, pane obrlajtnant, že se nelíbím, jsem v tom zrcadle nějakéj takovej šišatej nebo co. Vono to není broušený zrcadlo.²⁵

Následuje Švejkovo vyprávění o vypouklém zrcadle, jež může být považováno za klíč k Švejkově postavě, které ale Švejka samotného chrání před nebezpečím sebepoznání. Blbost je tu fyzikou i metafyzikou; neviditelná a nespátřitelná vlastní blbost je mystérium vzbuzující úctu k vlastní osobě. Když Švejk provede záměnu dílů knihy, která má sloužit jako klíč k dešifrování tajných vojenských zpráv, dostane od Lukáše co proto, ale jelikož jde o věc příliš důležitou, nesmí se o tom dozvědět nikdo, ani pachatel sám. Lukáš tedy Švejkovi neřekne, co se stalo, a Švejk díky tomu:

měl sám před sebou úctu. To se každý den nestane, aby provedl něco tak hrozného, že se nikdy nesmí dozvědět, co to bylo.²⁶

Hašek jako vypravěč sám ze sebe nikdy v *Osudech dobrého vojáka* nenazývá Švejka blbem. Podle autorova ozna-

čení je Švejk prorokem. Jeho tvář „září prostotou“, jeho oči zase „září prostotou“, jeho oči zase „září měkkostí a něhou“, jeho odpovědi jsou provázeny „nevinným, měkkým, skromným a něžným teplem zraku“ atd. Konstantní rysy Švejkovy jsou bohorovný klid a nevinnost, některé jeho portréty by mohly být popisem Buddha, jeho vyrovnanost je tím velkolepější, čím větší bouře kolem zuří:

Dobrosrdečné, nevinné oči Švejkovy dál zářily měkkostí a něhou, kombinovaným výrazem naprosté duševní rovnováhy, že všechno je v pořádku...²⁷

Jindy je přirovnání explicitně křesťanské, Švejk nese:

svůj kříž na vrchol Golgoty, sám ničeho nepozoruje o svém mučednictví.²⁸

Jindy ještě vyhlíží

jako by spadl z nebe z nějaké planety a nyní hledí s údivem na nový svět...²⁹

139

Je tedy Švejk vlastní podstatou přece jenom z úplně jiného těsta nežli vesmír donekonečna reflektované anonymní idiocie? Anebo je jenom slepým prorokem tohoto vesmíru?

Dvě postavy tvoří v románě výjimku v tom smyslu, že by nebylo lehké je označit jako „blby“. (Další výjimkou jsou postavy, které nepatří do císařsko-vojenského systému, tedy ženy jako paní Müllerová.) Tyto dvě výjimky jsou nadporučík Lukáš a jednoroční dobrovolník Marek. Nadporučík Lukáš, nejzoufalejší oběť Švejkových kousků, se nejprve marně snaží z neblahého dosahu dobrého vojáka uniknout. Postupně, jaksi proti své vůli, potom začíná vůči Švejkovi chovat podivnou náklonnost a důvěru. Lukáš je totiž jediný, kdo se ve Švejkovi skutečně spatří:

Lukáš seděl již dlouho na židli, dívaje se na Švejkovy boty, a myslil si: „Můj ty bože, vždyť i já často stejně mluvím takové blbosti, rozdíl je jen ve formě, kterou to podávám.“³⁰

Druhou výjimkou je Marek, který rozpoznal celý mechanismus institucionální blbosti i jeho fungování. Vidí ho a je schopen ho reprodukovat i komentovat, užívat ve svůj prospěch a parodovat. To dělá, když jako štábní zapi-

sovatel píše dopředu dějiny bataliónu, popisuje hrdinnou smrt vojáků i důstojníků, chod bitev války, dějin atd. Zrcadlí nesmysl války v nesmyslné zprávě o ní. Nesrovnalost mezi slovem a skutečností pro něho není předmětem zlosti ani smíchu, není stížen také v žádném směru sémantickou slepotou. Na druhé straně ale nelze říct, že by jeho vidění nějak přesahovalo vesmír daného systému, což platí i o Lukášovi.

Lukáš a Marek — těžko podezírat geniálního spisovatele, který představuje svého hrdinu jako proroka, že by právě těmito dvěma výjimečným figurám ve Švejkově blízkosti dal jména evangelistů náhodou. — I jestli byl nadporučík Lukáš skutečnou postavou, musel si být Hašek vědom hříčky, jen nevíme, jestli by se byli v neuskutečněném pokračování objevili ještě Matouš a Jan. Nebo jestli pokládat za Maří Magdalénu paní Müllerovou.³¹

Markovy dopředu a do zásoby psané dějiny jsou výrazem stejné historické koncepce, jakou v první kapitole autor komentuje Švejkovo proroctví o průběhu války:

Historiky bude zajímat, že on viděl daleko do budoucnosti. Jestli situace vyvinula se později jinak, než jak on vykládal u Kalicha, musíme mít na zřeteli, že neměl průpravného diplomatického vzdělání.

Lhostejnost konkrétního průběhu dějin, záměnnost událostí jako záměnnost hrdinných smrtí vojáků v Markově kronice — tedy nesmyslnost dějin: není Švejk prorokem právě tohoto poselství? Jeho otázka „Kerýho Ferdinanda“ (zabili v Sarajevě) otevírá úhel pohledu, v němž je všechno možné, lhostejné a zaměnitelné. Švejk předvídá, že „ty císařové budou kapat jeden za druhým“, což je z jeho hlediska prašť jak uhod'. Z tohoto hlediska se pojednou jeví jako smysluplné právě Švejkovo absurdní jednání: je lhostejné, kterou uniformu na sebe navleče, jako je jedno, kterým směrem bude putovat do Budějovic. Není to o nic závaznější nežli jeho obchod se psy, v němž je lhostejné, jakého bastarda vydá za jakou rasu, komu psa ukradne a komu věnuje. Je to též princip, podle kterého auditor Bernis u vojenského soudu zaměňuje a ztrácí soudní spisy týkající se zavřených vojáků. Díky tomu se stane Švejk pucflekem u kuráta Katze, který v duchu stále téže jednostejnosti zaměňuje pořádek mše. Ožralost je variantou blbosti, je lhostejné, přísahá-li opilý na Bibli nebo na Dekameron a samo spojení kurát Otto Katz není o nic ví-

ce či méně smysluplné nežli podivuhodný logický zkrat mezi příčinou, následkem a geograficko-politickými vztahy, vyjádřený větou:

Sarajevský atentát naplnil policejní komisařství četnými oběťmi.³²

Švejk na sebe navlékl ruskou uniformu, protože mu to vyšlo při otrhávání lístků kopretiny. Motivovanost jeho jednání je stejného řádu jako rozsudky generála Finka, který za to Švejka má soudit:

Jako má někdo koníčka sbírat krabičky od sirek, tak zase koníčkem tohoto pána bylo organizovat náhlé soudy, ačkoli ve většině případů bylo to proti vojenskému soudnímu řádu. Tento generál říkával, že žádných auditorů nepotřebuje, že to sezve dohromady a za tři hodiny že každý chlap musí vi-
set.³³

Pro tohoto generála je odsouzený jako odsouzený, pověšený jako pověšený. Autor k tomu připisuje:

Z jeho stanoviska nemůžeme však mluvit, že by měl někoho na svědomí.

Říká Hašek o Švejkovi, že je nevinný, aby vyjádřil tutéž nevědomost, tutéž slepotu vůči vlastnímu jednání? To, že provádí „něco tak hrozného, že se nikdy nesmí dozvědět, co to bylo“? Švejk je prorok stejně jako antiprorok. Prorokuje rozpad dějin, rozpad individuální odpovědnosti a totožnosti subjektu vůbec. Prorokuje však tím, že zrcadlí. Snímá z druhých blbost tam, kde Kristus snímal hříchy. Bere ji na svá ramena a vykupuje vlastní nevinností — nevědomostí. Jeho hlavní činností je řeč — avšak mluví-li blb, řeč postrádá ručitele, stává se samohybným mechanismem kliše neustále tautologicky potvrzujících vlastní kontext.

Smysl dějin, subjektu i řeči se rozpadají souběžně: Hašek to pochopil s notným předstihem před velkými apokalyptiky moderní doby, Huxleyem a Orwellem. Hašek ostatně s předstihem prožil i historickou zkušenost, v níž toto poznání mohlo vykristalizovat.

(Řím 1983)